افق حوزه
• سال بیست و دوم
• شماره ۷۹۴
• دوشنبه ۲۷ فروردین ۱۴۰۳
• ۱۲ صفحه • ۵۰۰۰ تومان
Ofogh-e Hawzah Weekly
• صاحب امتیاز: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه
• مسئول مرکز رسانه و فضای مجازی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه: رضا رستمی
• سردبیر: رمضانعلی عزیزی • با همکاری هیأت تحریریه
• تلفن: ۳۲۹۰۰۵۳۸ • نمـابر: ۳۲۹۰۱۵۲۳
• صندوق پستی: ۳۷۱۸۵/۴۳۸۱
• نشانی: قم، بلوار جمهوری، کوچه ۲، پلاک ۱۵
• پایگاه اینترنتی: www.ofoghhawzah.ir
• پست الکترونیک: info@ofoghhawzah.ir
• کارشناس فنی چاپ: مصطفی اویسی • چاپ: صمیم ۴۴۵۳۳۷۲۵

در محـضر نـور

حضرت امام جعفر صادق علیه‌السلام

مَن عَذَرَ ظالماً بِظُلمِهِ سَلَّطَ اللهُ عَلَيهِ مَن يَظلِمُهُ فإنْ دعا لَم يُستَجَبْ لَهُ و لَم يَأجُرْهُ اللهُ على ظُلامَتِهِ.

هر که برای ستمِ ستمکاری عذر بتراشد (کارهای او را توجیه کند) خداوند کسی را بر او مسلّط گرداند که به وی ستم کند و در این صورت چنان‌چه [برای رفع ستم از خود] دعا کند، دعایش مستجاب نشود و خداوند در برابر ستمدیدگی‌اش به او اجر و پاداش ندهد.

الکافي: ۱۸/۳۳۴/۲

سخن بزرگان

امام خمینی قدس‌سره

دولت‌هایی که اکنون با اسرائیل در حال جنگ می‌باشند لازم است که در این پیکار مقدس اسلامی جدی و قوی‌الاراده باشند، استقامت و پایداری کنند، از تواصی به حق و تواصی به صبر که دستور الهی می‌باشد غفلت نورزند، به توصیه یا امر سازمان‌های وابسته به قدرت‌های استعماری برای آتش بس اعتنا نکنند و مطمئن باشند که در سایه بردباری و استقامت- با به کار بستن دستورات اسلامی- فتح و ظفر از آنِ ملت اسلام می‌باشد.

صحیفه امام، ج۳، ۲

رابطه اقامه نماز و گناه‌زدایی از جامعه

مصطفی محجوب‌زاده، پژوهشگر، مدرس حوزه علمیه و مبلغ نمونه کشوری

• مقدمه

نماز عبادتی خاص در اسلام است که همراه با ارکان، اجزا و شرایطی، آدمی را با معبود خود پیوند می‌دهد. نماز در اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد و با اوصافی کم‌نظیر از آن یاد شده است؛ مانند: سیمای دین(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص۲۷۰)، قلعه و دژ محکم در مقابل شیطان(تمیمی آمدی،۱۴۱۰ق، ج۱، ص۱۲۹)، ترازو و میزان حق(پاینده،۱۳۶۳ش، ص۵۵۰)، محبوب‌ترین اعمال بندگان نزد خداوند و آخرین وصیت انبیا علیهم‌السلام (مغربی، ۱۳۸۵ق، ج۱، ص۱۳۶) و برترین عمل و ستون دین(طوسی، ۱۴۱۴ق، ص۵۲۲).

امام محمدباقر علیه‌السلام در اهمیت نماز می‌فرماید: نماز ستون دین است. مَثَل آن، مَثَل تیرک خیمه است. اگر تیرک محکم باشد، میخ‌ها و طناب‌ها محکم می‌مانند و اگر تیرک کج شود و بشکند، نه میخی استوار می‌ماند و نه طنابی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۷۹، ص۲۱۸).

این روایات نشان از ویژه بودن نماز و برتری آن نسبت به سایر اعمالی چون روزه، زکات، جهاد و... دارد؛ در واقع نشان می‌دهد که برپایی نماز است که سایر اعمال را نیز تضمین می‌کند و ارزش و بها می‌دهد.

دلیل اهمیت نماز، آثار شگفتی است که در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها بر جای می‌گذارد. آثاری کم‌نظیر که ویژه و خاص این عمل عبادی است. مانند دور کردن انسان از کبر و خودپسندی، برپاداشتن یاد خدا(فیض کاشانی، ۱۴۱۷ق، ج۱، ص۲۵۰)، خاموش کردن آتش اعمال ناپسند(ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج۱، ص۲۰۸)، برطرف‌کننده غم و غصه‌ها(مجلسی،۱۴۰۳ق، ج۸۸، ص۳۴۱) و نهری جاری که روزی ۵ بار آلودگی‌ها را در آن می‌شوییم (طوسی،۱۳۶۵، ج۲، ص۲۲۷) و بازدارنده از گناهان، چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: نماز را برپا دار که نماز (انسان را) از زشتی‌ها و گناه بازمی‌دارد و یاد خدا بزرگتر است و خداوند می‌داند، شما چه کارهایی انجام می‌دهید! (عنکبوت، ۴۵).

نماز همچنین عاملی مهم در جهت احیای قلب انسان است. دوری از یاد خدا، یکی از عوامل مهمی است که باعث قساوت قلب می‌شود. نماز یکی از بهترین مصادیق ذکر خداست و باعث حیات و زنده بودن قلب می‌شود(عزیزی، ۱۳۸۹، ص۲۲).

یکی از کارکردهای مهمی که در آیات و روایات برای اقامه نماز در جامعه، به آن تصریح شده، ویژگی گناه‌زدایی و دور کردن جامعه از فحشاست.

سؤال این است با توجه به تصریح قرآن به این مهم چگونه می‌توان به‌نحوی مؤثرتر به نشر و اقامه نماز در جامعه پرداخت که به‌راستی شاهد تأثیر گناه‌زدایی نماز بر جامعه باشیم؟

• تأثیر اقامه نماز بر گناهان

همان‌طور که اشاره شد، یکی از کارکردهای مهم نماز که در قرآن به آن اشاره شده، دور کردن انسان از فحشا و منکر است:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ (سوره عنکبوت، آیه۴۵)؛

البته در آیه شریفه تصریح شده است: این کارکرد، معطوف به اقامه نماز و نه فقط صرف خواندن آن است؛ یعنی سخن از «برپا داشتن» است و ترتب تمام آثار نماز را موکول بر چنین حالتی می‌دانند؛ نه برصرف «خواندن نماز».

دستور به اقامه از اختصاصات نماز است و در سایر عبادات چنین تعبیری وارد نشده است؛ مثلاً اقامه حج، روزه و زکات نداریم؛ فقط در مورد نماز است که امر به «اقامه» می‌شود و به صرف خواندن آن، اکتفا نمی‌گردد(رزاقی، ۱۳۹۷، ص۶۸).

همچنان که در کتاب «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم» آمده است: از آنجایی که در زکات، هدف به مجرد بخشیدن حاصل می‌شود، از آن به «ایتاء» یاد کرد؛ اما در نماز چون نظر به برپا داشتن به‌همراه خلوص نیت، فروتنی و کرنش و حفظ جمیع شرایط بود، با کلمه «اقامه»، از آن یاد می‌کند (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج۴، ص۳۳۷).

• شرایط تحقق یافتن اقامه نماز

۱. یکی از معانی اقامه، برپا داشتن است به این معنا که نماز و محتوای اذکار نماز، با تمامیت وجودش در زندگی ما، جریان داشته باشد. نمی‌شود روزی ده‌مرتبه از خداوند طلب قدم برداشتن در صراط مستقیم کرد؛ اما حریصانه در راه کج قدم برداشت که در این صورت دیگر نماز را اقامه نکرده‌ایم؛ بلکه آن را اضاعه نمودیم؛ چنانچه قرآن کریم در این‌باره می‌فرماید:﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ﴾ (مریم، ۵۹).

پس اقامه نماز وقتی محقق می‌شود که تمام امورات زندگی نمازگزار؛ یعنی فرهنگش، اقتصادش، سیاستش و ... بوی نماز داشته باشد (رک: رزاقی، ۱۳۹۷، ص۷۱).

۲. اقامه نماز یعنی توسعه دادن نمازخوانی و ترویج و برپایی نماز در جامعه با رفتار، گفتار و اقدامات دیگر مادی و معنوی. این نکته همان است که در پیام مقام معظم رهبری (مدظله) به آن توجه شده است:

«قرآن کریم در توصیف قدرتمندان مؤمن و در صدر وظایف آنان، اقامه نماز را نام برده است: ﴿الذين ان مكناهم في الارض اقاموا الصلاة﴾ (حج/۴۰)؛ این وظیفه در عمل شخصی، کیفیت بخشیدن به نماز و در تلاش اجتماعی، ترویج نماز و همگانی کردن آن است.»

ایشان همچنین در پیامی که به اولین اجلاس نماز(۱۳۷۰) داده است، می‌فرماید:

«اقامه نماز فقط این نیست که صالحان، خود نماز بگزارند. این چیزی نیست که بر تشکیل حکومت الهی متوقف باشد؛ بلکه باید این ستون دین در جامعه، بپا داشته شود و همه‌کس با رازها و اشاره‌های آن آشنا و از برکات آن برخوردار گردند. درخشش معنویت و صفای ذکر الهی، همه آفاق جامعه را روشن و مصفا کند و تن‌ها و جان‌ها با هم به نماز بشتابند و در پناه آن، طمأنینه و استحکام یابند. نماز، رکن اصلی دین است و باید اصلی‌ترین جایگاه را در زندگی مردم داشته باشد.»

• اقامه نماز در سیره نبوی

یکی از بهترین الگوهایی که می‌تواند برای ترویج و اقامه نماز در جامعه فراروی نهادها، اشخاص و مسئولان فرهنگی جامعه اسلامی قرار گیرد، سیره و روش پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در این باره است.

یکی از شیوه‌های انبیا و از جمله پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله برای فرهنگ‌سازی و ترویج تکالیف دینی، بهره‌گیری از روش چهره به چهره با توجه به ویژگی‌های فردی، تفاوت‌های رفتاری، تفاوت در سطح فکر و فرهنگ و... افراد بوده است. آن‌حضرت می‌کوشید تا از طریق ارائه الگوی رفتاری و مشاهده مستقیم، آموزه‌های دینی و از جمله نماز را به مخاطبان خود بیاموزد. نقل شده است که آن حضرت مکرر می‌فرمود: «صلّوا کما رأیتمونی اُصَلّی(مجلسی،۱۴۰۴ق، ج۸۲، ص۲۷۹)؛ همان‌گونه که من نماز می‌خوانم، نماز بخوانید.»

آن‌حضرت اهمیت و اولویت ویژه‌ای برای نماز قائل بود و این امر در سیره ایشان یک اصل پذیرفته‌شده بود. در بسیاری از منابع ذکر شده است که حضرت هرجا که وقت نماز می‌رسید، نماز می‌گزارد. در این زمینه امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله چون غروب فرا می‌رسید، هیچ کاری را بر نماز مغرب مقدم نمی‌داشت و در اول وقت نمازش را می‌خواند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۴، ص۱۸۹)؛ حتی اگر وسط بیابانی سوزان وقت نماز داخل می‌شد، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله از اقامه نماز اول وقت غفلت نمی‌کرد.

این اهمیت و اولویت‌گذاری تنها به سیره فردی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله محدود نمی‌شد؛ بلکه که در قراردادها و روابط سیاسی اهمیت به نماز، یکی از برنامه‌های مهم رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله بود و برای برقراری روابط سیاسی، هیچ‌گاه از نماز نمی‌گذشت و با تسامح از کنار آن رد نمی‌شد.

رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله از دو بعد فردی و حکومتی به مسئله می‌نگریست. در بعد فردی، می‌کوشید حب خدا و عبادت را به‌جای حب دنیا در دل‌ها بنشاند و با روحیه کسالت و کم‌حوصلگی در نماز مبارزه کند.

در بعد حکومتی نیز، در تعیین مبلغان و کسانی که برای آموزش دین و از جمله نماز فرستاده می‌شدند، توجه خاصی داشت و تلاش می‌کرد، بهترین اصحاب را برای این کار انتخاب نماید؛ به‌عنوان مثال وقتی در پیمان عقبه گروهی از انصار از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله خواستند، کسی را که قرآن به ایشان بیاموزد و نماز با ایشان بگزارد، برایشان بفرستد، پیامبر، مصعب‌بن عمیربن هاشم را که جوانمرد قریش بود، نزد آنان فرستاد (مقدسی، بی‌تا، ص۶۶۵، به‌نقل از رحمت‌آبادی، ۱۳۹۳، ص۳۶).

• بحث و نتیجه‌گیری

بررسی فضائل و آثار ذکرشده در منابع دینی درباره نماز، نشان می‌دهد که این فریضه بزرگ الهی اگر درست در جامعه برپا شود، هم از لحاظ فردی و هم اجتماعی، باعث کم شدن فساد و فحشا در جامعه می‌شود؛ اما نکته مهم این است که فقط خواندن نماز و عمل به این فریضه – در عین حال که بسیار مهم است اما– کافی نیست؛ بلکه باید به دنبال اقامه نماز در جامعه بود؛ یعنی باید نمازخوانی و ترویج و برپایی نماز در جامعه، با رفتار، گفتار و اقدامات دیگر مادی و معنوی توسعه یابد. همچنین در تمام ابعاد جامعه دینی، از فرهنگ گرفته تا اقتصاد و سیاست و... بروز و ظهور داشته باشد. در این صورت است که می‌توان از ظرفیت گناه‌زدایی نماز، برای کاهش آسیب‌های اجتماعی در جامعه بهره‌گیری و استفاده کرد.

در ادامه پیشنهاداتی برای توفیق بیشتر در امر اقامه نماز ارائه گردیده است:

۱. همان‌طور که اشاره شد، اقامه نماز، با خواندن به‌تنهایی متفاوت است. در بعد شخصی باید بیاموزیم که نماز را با تمام لوازم و شرایط آن و با درون‌مایه اخلاص و عبودیت بجا بیاوریم و نماز در تمام زندگی‌مان جاری باشد و در بعد اجتماعی نیز، همان‌طور که مقام معظم رهبری فرمودند ، با بهره‌گیری از سیره و سنت رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، تلاش کنیم، در جهت اقامه نماز در جامعه قدم برداریم و در این زمینه بی‌تفاوت نباشیم.

۲. نکته بعدی برنامه‌ریزی برای تربیت مربیان و مبلغان مجرب و دلسوز و در عین حال مقبول برای نسل جوان است تا با حضور مؤثر در مکان‌هایی چون مدارس و دانشگاه‌ها و ایجاد ارتباط نزدیک با نوجوانان، ضمن شناسایی مشکلات جوانان، ظرفیت‌های دین و به‌طور ویژه و اخص برپایی نماز را به‌عنوان اکسیری رهایی‌بخش از مشکلات و آسیب‌های امروز به آن‌ها معرفی و کمک کنند تا نماز در بین این اقشار رواج بیشتری یابد. به‌عنوان مثال، بر اساس یکی از پژوهش‌های انجام‌شده در دانشگاه (رحمانی، ۱۳۸۸، ص۱۷۶) حضور اساتید و مسئولین دانشگاه در کنار دانشجویان و دانش‌آموزان در صف نماز جماعت، در جذب بیشتر به نماز تأثیراتی مثبتی نشان داده است.

۳. راهکار دیگر نشان دادن اولویت و اهمیت نماز در تمام مراسم ملی، مذهبی و رسمی و حتی در تمام مناسبات سیاسی و رویدادهای اجتماعی است؛ یعنی نه به حرف و شعار بلکه عملاً باید در تمام برنامه‌ریزی‌ها به این مهم توجه شود؛ امری که گاه خیلی به آن توجه نمی‌شود. در سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام، نماز اول وقت اهمیت فروان دارد؛ چنانکه امام رضا علیه‌السلام جلسه‌ای را که با بزرگ صابئین دارد، جایی که نزدیک است، دل او نرم شده و ایمان آورد، رها می‌کند تا به نماز اول وقت بپردازد (قرائتی،۱۳۷۸، ص۲۵). امام خمینی قدس‌سره در روز فرار شاه در پاریس، جلسه‌ای بسیار مهم با تمام خبرنگاران دنیا دارد که سخنانش را همزمان به سراسر دنیا مخابره می‌کنند، چند جمله‌ای سخن می‌گوید؛ همین که وقت نماز فرا می‌رسد، بدون هیچ توضیحی جلسه را ترک می‌کند و حاضرین را در بهت و حیرت می‌گذارد که چه مسئله مهمی پیش آمده است (قرائتی، ۱۳۹۶، ص۱۳).

۴. نقش‌آفرینی جدی و برنامه‌ریزی‌شده از سوی مساجد در بعد اجتماعی اقامه نماز بسیار مهم است. مساجد نباید به‌صرف پخش اذان و برگزاری نماز–که متأسفانه گاه فقط یکی از اوقات نماز در مساجد برگزار می‌شود– اکتفا کنند. طبق آماری تکان‌دهنده که در خردادماه امسال در خبرگزاری فارس منتشر شد، ۸۳ درصد مساجد تهران و ۹۰ درصد مساجد رشت، نماز صبح ندارند و هزار مسجد در تهران کلاً غیرفعال است! مساجد و سایر مکان های نماز جماعت، علاوه بر محل نیایش بودن، باید محل مراجعه مردم در امور مختلف باشد؛ چنانکه معمار کبیر انقلاب، امام خمینی قدس‌سره می‌فرماید: «مساجد باید مجتمع بشود از جوان‌ها؛ اگر ما بفهمیم که این اجتماعات چه فوائدی دارد و اگر بفهمیم که اجتماعاتی که اسلام برای ما دستور داده و فراهم کرده است، چه مسائل سیاسی را حل می‌کند، چه گرفتاری‌ها را حل می‌کند، این‌طور بی‌حال نبودیم که مساجدمان مرکز بشود، برای چند پیرزن و پیرمرد.» به‌طور قطع پرداختن به سایر کارکردها، نقش مسجد در اشاعه نماز نیز پررنگ‌تر خواهد کرد.

۵. اقامه نماز نباید فقط به مسجد اختصاص یابد؛ بلکه در تمام اماکن تجاری و تفریحی، فضایی جذاب و عطرآگین آن هم با امکانات مناسب، جهت برپایی نماز برای مؤمنین فراهم گردد و اقامه نماز در مقابل نگاه همگان قرار گیرد. حجت‌الاسلام والمسلمین قرائتی در این باره می‌نویسد: به صحنه کشاندن نماز یک ارزش است؛ نباید در هتل‌ها، شرکت‌ها، پارک‌ها، فرودگاه‌ها، خیابان‌ها و رستوران‌ها، نمازخانه در گوشه باشد؛ بلکه باید در بهترین مکان و در جلو چشم دیگران نماز اقامه شود؛ زیرا هرچه جلوه دین کم شود، به جلوه فساد اضافه خواهد شد. (قرائتی، ۱۳۷۸، ص۲۶) همچنین در آیین‌نامه‌ای که در تاریخ ۱/۳۰/ ۱۳۷۶ برای ترویج و توسعه فرهنگ نماز صادر شده، بندهای بسیار مهم و تأثیرگذاری دراقامه نماز در جامعه وجود دارد که پیشنهاد می‌شود، میزان رعایت این بندها در ادارات، مکان‌های تفریحی، آموزشی و... مورد بررسی میدانی قرار گیرد.

۶. آخرین و شاید مهم‌ترین فضای تأثیرگذار در مشکلات و اشاعه گناه، فضای رسانه‌ای شامل سایت‌ها، پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی است. امروز متأسفانه اشاعه فحشا و منکر از دست برتر در این فضاها برخوردار است؛ چنان‌که رهبر انقلاب اشاره کردند:

«دشمنان از فضای مجازی حداکثر استفاده را می‌کنند. متأسفانه در فضای مجازی کشور ما، آن رعایت‌های لازم با وجود آن همه تأکیدی که داشته‌ام، صورت نمی‌گیرد و در یک جهاتی واقعاً «ول» است. باید کسانی که مسئول هستند، حواسشان باشد.» (بیانات، اول فروردین ۱۴۰۰)

اما این فضا را در عین حال که یک تهدید است، می‌تواند با برنامه‌ریزی صحیح به یک فرصت بدل کرد؛ چنان‌که معظم‌له در جایی اشاره می‌کنند:

«باید با استفاده از توانایی‌ها و استعدادهای جوان کشور و با سیاست‌گذاری صحیح و اقدامات سنجیده و هماهنگ و بدون از دست دادن زمان، به سمت خروج از حالت انفعال در عرصه فضای مجازی و حضور فعال و تأثیرگذار و تولید محتوای اسلامی متقن و جذاب حرکت کنیم.» (بیانات در دیدار رئیس و اعضای شورای‌عالی فضای مجازی، ۱۶ / ۶ / ۱۳۹۴)؛ به‌عنوان مثال مدارس می‌توانند، برای رونق‌بخشی به نماز از فضای مجازی به‌ویژه برای نوجوانان استفاده کنند؛ از طریق تولید محتوای جذاب در حوزه، دغدغه‌های نوجوانان در رابطه با نماز و انتشار در سایت‌ها و پیام‌رسان‌های پرمخاطب (خنوانه، ۱۴۰۰، ص۱۶)، راه‌اندازی مسابقات با تبلیغات جذاب و جوایز مورد علاقه(همان، ص۱۷)، تولید کلیپ ویدئوهای تأثیرگذار و خلاقانه، نقاشی‌ها و کاریکاتورها و فیلم‌های کوتاه (همان)، ایجاد هشتگ، راه‌اندازی پویش و...(همان، ص۲۶–۱۸).

• منابع و مآخذ

ابن‌بابویه، محمدبن علی(۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه(چاپ دوم)، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه؛
پاینده، ابوالقاسم(۱۳۶۳ش). نهج‌الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله)(چاپ چهارم)، تهران: دنیای دانش؛
تمیمی امدی، عبدالواحدبن محمد، محقق/ مصحح: رجائی، سیدمهدی (۱۴۱۰)؛ غررالحکم و دررالکلم(چاپ دوم)، قم: دارالکتاب الإسلامي؛
خنوانه، زهرا(۱۴۰۰)؛ رونق‌بخشی به نماز در مدارس با استفاده از فضای مجازی، پنجمین کنفرانس بین‌المللی علوم، حقوق، اقتصاد و مدیریت؛
رحمانی، محمدجواد(۱۳۸۸)، بررسی عوامل مؤثر در گرایش و عدم گرایش دانشجویان در اقامه نماز جماعت(بررسی موردی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت)، مجله معرفت در دانشگاه اسلامی، شماره ۴۳، سال سیزدهم، شماره ۳؛
رحمت‌آبادی، اعظم(۱۳۹۳)، فرهنگ‌سازی اقامه نماز در سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، مجله معرفت، شماره ۱۹۶، صص ۳۷–۲۳؛
رزاقی، صادق(۱۳۹۷)، نقش نماز در کاهش تخلفات اقتصادی در آینه قرآن، عترت و تجربه(چاپ دوم)، تهران: مؤسسه فرهنگی– انتشاراتی ستاد اقامه نماز؛
شیخ حر عاملی، محمدبن حسن(۱۴۰۹ق). وسایل‌الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام؛
طوسی، محمدبن الحسن(۱۴۱۴ق)، الامالی(چاپ اول)، قم: دارالثقافه؛
عزیزی، عباس(۱۳۸۹)، تأثیر نماز در کار(چاپ دوم)، قم: انتشارات صلاة؛
فیض کاشانی، محمدبن شاه‌مرتضی(۱۴۱۷ق)، المحجة البیضاء(چاپ چهارم)، قم: مؤسسه النشر الاسلامي جماعة المدرسین؛
قرائتی، محسن(۱۳۷۸)، یکصد و چهارده نکته درباره نماز(چاپ نوزدهم)، تهران: ستاد اقامه نماز؛
قرائتی، محسن(۱۳۹۶)، شیوه‌های دعوت به نماز(چاپ بیست و سوم)، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز؛
کلینی، کافی(۱۴۰۷)، اصول کافی، محمد(چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الإسلامیة؛
مجلسی، محمدباقر(۱۴۰۳ق)، بحارالانوار(چاپ دوم)، بیروت: دار إحیاء‌التراث العربی؛
مصطفوی، حسن(۱۴۳۰)، التحقیق فی کلمات القرآن‌الکریم بیروت(چاپ سوم)، لندن، قاهره: دارالکتب العلمیه– مرکز نشر آثار علامه مصطفوی؛
مغربی، ابوحنیفه، نعمان‌بن محمد تمیمی(۱۳۸۵ق)، دعائم‌الإسلام(چاپ دوم)، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

عطـریـــار

آهنگِ آزادی

احمد شهریار، شاعر پاکستانی

نوشتم خون، نوشتم درد، دردِ صبحِ آزادی
نوشتم غم، نوشتم آه، آهِ خنده و شادی
نوشتم یک عروسی، یک عروسِ مانده در آتش
نوشتم کفش‌های سوخته با پای دامادی
نوشتم یک عروسک در کنارِ کودکِ بیجان
نوشتم بادبادک زیرِ سقفِ ملکِ اجدادی
نوشتم «غزه»، کاغذ قایقِ دریای خونین شد
نوشتم «انتفاضه»، جان گرفت آهنگِ آزادی
نوشتم تا بگریم، تا بگریانم جهانی را
جهان بی خبر از دردِ ویرانی و بربادی
خداوندا! به امید رهایی می‌سپارم جان
که خون شد زیرِ چنگِ کدخدا خاکِ خدادادی
منم مجنونِ صحرای پر از انسانِ وحشی که
به غارت برده‌اند امنیت هر شهر و آبادی
منم آن کودکِ ده ساله تیشه به دست اینجا
که با کوهی از آهن می‌کند تمرین فرهادی
من آن محمود درویشم، منم آن ناظمِ حکمت
که دارد در سرِ خود آرزوی صبحِ آزادی
نگاهِ خسته و پیرم طلوعِ عشق را دیده
شنیده گوشِ سنگینم، صدای خنده و شادی